فصلنامه پژوهش های سیاسی و بین المللی، دوره ۱۶، شماره ۶۲،
شماره پیاپی (۶۲)، بهار ۱٤۰٤، ص ۱٤۹ ـ ۱۲۸

مقاله پژوهشی

تاثیر تحریم های بین المللی بر گسترش مهاجرت به خارج از ایران طی سال های ۱۳۷۶-۱۳۹۸

امیر حسین اخباری فرد[۱]، رضا شیرزادی*[۲]و فخرالدین سلطانی[۳]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۶

چکیده: جمهوری اسلامی ایران از جمله کشورهایی است که به طور پیوسته با معضل مهاجرت روبرو بوده است. هرچند بحث مهاجرت از اوایل انقلاب اسلامی پیوسته گریبان گیر کشور بوده است اما این امر در سالهای اخیر ابعاد تازه و جدی تری یافته است. بر این اساس سوال اصلی در پژوهش حاضر این است که، تحریم ها چه تاثیری بر گسترش مهاجرت از داخل به خارج به ویژه در میان سال های ۱۳۷۶ تا ۱۳۹۸ داشته است؟ بر این اساس فرضیه نگارنده مقاله حاضر بر این است که خروج آمریکا از برجام و بازگشت تحریم‌ها علیه ایران، موجب ترس از دست دادن آرامش زندگی در بخش اقتصادی، و افزایش نارضایتی ها و انتقادها به حکومت گردیدکه سبب افزایش موج جدیدی از مهاجرت از داخل به خارج گردیده است. یافته ها حاکی از آن است که، با سقوط شدید ارزش ریال ایران در فاصله سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۷، بسیاری از افراد با سرمایه‌های کوچک‌تر راهی کشورهای منطقه شده‌اند بسیاری از افراد بدون سرمایه نیز با تخصص علمی و شغلی و دانش زبانی بالا، به کشورهای اروپایی مهاجرت کرده اند روش تحقیق در این پژوهش توصیفی- تحلیلی می باشد

واژگان اصلی: تحریم، مهاجرت، برجام، پناه جویی، جمهوری اسلامی ایران.

[۱] . گروه علوم سیاسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج ، ایران.
amira1359 @iau.ac.ir
[۲] . گروه علوم سیاسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران. (نویسنده مسئول).
Reazashizadi @iau.ac.ir
[۳] . گروه علوم سیاسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج ،ایران.
Fakhreddinsoltany@ iau.ac.ir

مقدمه

مهاجرت، پدیده ای است پیچیده و جندوجهی است که همواره در طول تاریخ جوامع انسانی وجود داشته است. عوامل متعددی از جمله عوامل اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در تصمیم افرادبرای مهاجرت نقش دارند. در این میان، تحریم های بین المللی به عنوان یک عامل بیرونی، می توانند تاثیر قابل توجهی بر شرایط اقتصادی و اجتماعی کشورها داشته باشند و در نتیجه، بر الگوهای مهاجرت نیز اثرگذار باشند. مهاجرت یا کوچ کردن همواره یکی از راه هایی بوده است که به انسان در تلاش خود برای سازگاری با محیط و فایق آمدن بر دشواری ها کمک کرده است. اما اگر جریان در طول تاریخ، به عنوان یک وسیله تنظیم خود به خودی منابع و موجودات تلقی شده است، در این دوره، جنبه های منفی آن نیز آشکار شده و اثرات اقتصادی اجتماعی حاصل از این جریان در چارچوب اقتصاد توسعه مورد توجه قرار گرفته است. موضوع مهاجرت به دنبال انقلاب صنعتی در اروپا به دلیل تحولات شگرف اقتصادی، اجتماعی، در جوامع آن دیار به عنوان یک مشکل اجتماعی، سر برآورد. در کشورهای جهان سوم به دلیل رشد سریع جمعیت از یک سو و توزیع نابرابر امکانات و رشد اقتصادی کند و نامتوازن از سوی دیگر، امواج مهاجرت انسان ها چه از روستاها به شهرها و چه از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ به عنوان یک مشکل اساسی بروز نمود.واژه مهاجرت مفهومی است که دامنه گسترده ای از جابه جایی ها و نقل و انتقالات بشری را شامل میشود.در اغلب موارد مهاجرت یکی از رفتارهای اجتماعی انتخابی است(زنجانی،۱۳۸۰:۵۰).

جمهوری اسلامی ایران از جمله کشورهایی است که به طور پیوسته با معضل مهاجرت روبرو بوده است. هرچند بحث مهاجرت از اوایل انقلاب اسلامی پیوسته گریبان‌گیر کشور بوده است اما این امر در سال‌های اخیر ابعاد تازه و جدی تری یافته است. براساس اعلام پایگاه داده مهاجران کشورهای،ظ OECDدرحال حاضر ۲۶۰میلیون مهاجر در دنیا وجود دارد که سهم ایرانیان از این آمار، ۶/۱ میلیون نفر است.(سازمان همکاری و توسعه اقتصادی:۲۰۱۹)

ایران نیز به عنوان کشوری که در دهه های اخیر با تحریم های بین المللی گسترده و متعددی روبرو بوده است، از این قاعده مستثنی نیست. پدیده مهاجرت –به معنی معاصر– آن، بعد از انقلاب اسلامی آغاز شده و در چند مقطع تاریخی شتاب گرفته است. دوره اول، مهاجرت آریستوکرات‌های دوره پهلوی در آستانه انقلاب؛ دوره دوم، مهاجرت گروه‌های انقلابی در پی تسویه حساب‌های سیاسی و ایدئولوژیک دهه ۶۰؛ دوره سوم، مهاجرت اجتماعی دهه ۷۰ به امید زندگی در شرایط بهتر که تاکنون ادامه دارد. پس از خروج آمریکا از برجام و بازگشت تحریم‌ها علیه ایران، اقتصاددان‌ها، جامعه‌شناس‌ها و تحلیل‌گرهای مسائل سیاسی به آثار مخرب این تحریم‌ها بر جامعه و حکومت ایران بسیار پرداخته‌اند. در این میان ترس از دست دادن آرامش زندگی نه تنها در بخش اقتصادی، بلکه با افزایش نارضایتی‌ها و انتقادها به حکومت، در بخش سیاسی نیز بیش از پیش احساس می‌شود. افزایش تحریم‌ها باعث، تحرک بسیار زیادی در بین مردم ایران گردیده و باعث افزایش مهاجرت به مکان‌های دیگر گردیده است. تحریم‌های اخیر باعث کاهش ارزش پول ملی ایران گردیده و قدرت خرید بسیاری از مردم را کاهش داد و این امر بر افزایش پناهجویان تاثیر گذار بوده است. در چند سال اخیر، آمارها از ورود ایران به موج جدید مهاجرت‌ها خبر می‌دهد که با تحریم‌ها، تشدید شده است.

چارچوب نظری و مفاهیم

در زمینه مطالعات مهاجرت، نظریه های متعدی وجود دارد که به تبیین علل و عوامل مهاجرت می پردازند. نظریه های دافعه و جاذبه یکی از این نظریه هاست که بر این باور است که عوامل منفی در مبداء همچون فقر، بیماری، سرکوب سیاسی و... افراد را به ترک کشور خود سوق می دهند و عوامل مثبت در مقصد مانند فرصت های شغلی، سطح بالای رفاه و آزادی های سیاسی آن ها را جذب می کند. نظریه دافعه و جاذبه (Push-Pull Theory) یکی از مفاهیم کلیدی در مطالعات مهاجرت است که به بررسی عواملی می‌پردازد که افراد را به ترک محل زندگی خود (دافعه) یا به سمت یک مکان جدید (جاذبه) سوق می‌دهد.

دافعه‌ها (Push Factors)

این عوامل معمولاً به شرایط منفی در محل زندگی اولیه مربوط می‌شوند که افراد را مجبور به ترک آنجا می‌کند. برخی از این عوامل عبارتند از:

- **فقر و بیکاری:** عدم فرصت‌های شغلی و شرایط اقتصادی نامناسب.
- **جنگ و خشونت:** ناامنی و درگیری‌های نظامی.
- **آلودگی و بحران‌های زیست‌محیطی:** شرایط نامناسب زیست‌محیطی که زندگی را دشوار می‌کند.
- **نقض حقوق بشر:** سرکوب سیاسی و اجتماعی.

جاذبه‌ها (Pull Factors)

این عوامل به ویژگی‌های مثبت مکان جدید اشاره دارند که افراد را به سمت آن جذب می‌کند. برخی از این عوامل عبارتند از:

- **فرصت‌های شغلی:** وجود شغل‌های بهتر و درآمد بالاتر.
- **کیفیت زندگی:** امکانات بهتر زندگی، بهداشت و آموزش.
- **امنیت:** محیط‌های امن‌تر و پایدارتر.
- **فرهنگ و جامعه:** وجود جوامع مهاجر و فرهنگ‌های مشابه.

تحریم

تحریم‌ها اقداماتی هستند که یک یا چند کشور یا سازمان بین‌المللی علیه کشور یا گروه دیگری انجام می‌دهند تا رفتار آن‌ها را تغییر دهند. این اقدامات می‌توانند شامل محدودیت‌های اقتصادی، سیاسی، دیپلماتیک یا نظامی باشند. هدف از تحریم‌ها معمولاً مجبور کردن کشور یا گروه مورد نظر به تغییر سیاست‌ها یا رفتارهای خود است.

انواع مختلفی از تحریم‌ها وجود دارد، از جمله:

- تحریم‌های تجاری: این تحریم‌ها شامل محدودیت‌های واردات و صادرات کالاها و خدمات هستند. مثال‌هایی از این نوع تحریم‌ها می‌توانند شامل ممنوعیت فروش نفت یا تکنولوژی پیشرفته باشند.

- تحریم‌های مالی: این تحریم‌ها شامل مسدود کردن حساب‌های بانکی، ممنوعیت سرمایه‌گذاری و محدودیت‌های دسترسی به سیستم مالی بین‌المللی هستند.
- تحریم‌های مسافرتی: این تحریم‌ها شامل ممنوعیت سفر به کشور یا منطقه خاصی برای شهروندان یا مقامات دولتی است.
- تحریم‌های دیپلماتیک: این تحریم‌ها شامل کاهش یا قطع روابط دیپلماتیک، اخراج دیپلمات‌ها و عدم همکاری در سازمان‌های بین‌المللی هستند

مهاجرت داخلی و بین المللی

مهاجرت به معنای تغییر محل سکونت دائم یا موقت از یک مکان به مکان دیگر است. این تغییر می‌تواند به دلایل مختلفی صورت گیرد، از جمله:

- **دلایل اقتصادی**: جستجوی کار بهتر، فرصت‌های اقتصادی بیشتر، یا فرار از فقر و بیکاری.
- **دلایل سیاسی**: فرار از جنگ، تعقیب و آزار سیاسی، یا جستجوی آزادی‌های سیاسی بیشتر.
- **دلایل اجتماعی**: فرار از تبعیض، عدم پذیرش اجتماعی، یا جستجوی محیط اجتماعی بهتر.
- **دلایل زیست‌محیطی**: فرار از بلایای طبیعی، تغییرات اقلیمی، یا آلودگی محیط زیست.
- **دلایل خانوادگی**: پیوستن به خانواده یا دوستان در مکان دیگری.

مهاجرت می‌تواند داخلی (درون یک کشور) یا بین‌المللی (بین کشورهای مختلف) باشد. مهاجرت بین‌المللی می‌تواند شامل مهاجرت قانونی (با ویزا و مجوزهای لازم) یا غیرقانونی (بدون مجوز) باشد. مهاجرت همواره با چالش‌ها و فرصت‌هایی همراه است و بر جوامع مبدا و مقصد تاثیر می‌گذارد.

مهاجرت به دلیل تحریم

تحریم‌ها می‌توانند به طرق مختلف باعث مهاجرت اجباری شوند. این تأثیرات به‌طور مستقیم و غیرمستقیم اعمال می‌شوند:

تأثیرات مستقیم:

- **کاهش فرصت‌های اقتصادی:** تحریم‌ها باعث کاهش فرصت‌های شغلی، کاهش درآمد ملی و افزایش فقر می‌شوند. این شرایط افراد را مجبور می‌کند برای یافتن کار و درآمد بهتر به کشورهای دیگر مهاجرت کنند.
- **محدودیت دسترسی به خدمات اساسی:** تحریم‌ها می‌توانند دسترسی به خدمات اساسی مانند غذا، دارو، آموزش و درمان را محدود کنند. این کمبودها، به‌ویژه در مورد اقشار آسیب‌پذیر، می‌تواند به مهاجرت اجباری منجر شود.
- **نقض حقوق بشر:** تحریم‌ها می‌توانند منجر به نقض حقوق بشر، از جمله آزادی بیان، تجمع و حق بر زندگی شوند. این نقض‌ها می‌توانند افراد را مجبور به ترک کشور کنند تا از این نقض‌ها در امان باشند.
- **بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی:** تحریم‌ها می‌توانند باعث بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی، افزایش خشونت و درگیری شوند. این بی‌ثباتی می‌تواند افراد را مجبور به فرار از کشور کند.

تأثیرات غیرمستقیم:

- **افزایش قیمت‌ها و تورم:** تحریم‌ها می‌توانند باعث افزایش قیمت کالاها و خدمات شوند و تورم را افزایش دهند. این افزایش قیمت‌ها، به‌ویژه برای افراد کم‌درآمد، می‌تواند زندگی را غیرقابل تحمل کند و منجر به مهاجرت اجباری شود.

- **کاهش سرمایه گذاری خارجی:** تحریم‌ها می‌توانند باعث کاهش سرمایه گذاری خارجی شوند، که این امر به نوبه خود، به کاهش فرصت‌های شغلی و افزایش فقر منجر می‌شود.
- **محدودیت در دسترسی به فناوری و دانش:** تحریم‌ها می‌توانند دسترسی به فناوری و دانش را محدود کنند، که این امر می‌تواند مانع از پیشرفت اقتصادی و اجتماعی شود و در نهایت به مهاجرت اجباری منجر شود.
- **تخریب محیط زیست:** در برخی موارد، تحریم‌ها می‌توانند باعث تخریب محیط زیست شوند. این امر می‌تواند منجر به کمبود منابع طبیعی و مهاجرت اجباری شود.

تاریخچه تحریم های بین المللی علیه ایران بعد از انقلاب اسلامی

تاریخچه تحریم‌های بین‌المللی علیه ایران پس از انقلاب اسلامی بسیار پیچیده و طولانی است و شامل مراحل مختلف و دلایل گوناگون می‌باشد. به طور خلاصه می‌توان مراحل زیر را تشخیص داد:

مرحله اول: تحریم‌های اولیه (دهه ۱۹۸۰):

- **علت:** درگیری ایران و عراق، حمایت ایران از گروه‌های شبه‌نظامی در منطقه، و نگرانی‌های مربوط به برنامه هسته‌ای ایران (در مراحل اولیه و محدود).
- **نوع تحریم‌ها:** عمدتاً تحریم‌های تسلیحاتی و محدودیت‌های تجاری. این تحریم‌ها به طور عمده توسط ایالات متحده اعمال می‌شدند، اما برخی از کشورهای غربی نیز در آن‌ها مشارکت داشتند.

مرحله دوم: تشدید تحریم‌ها (دهه ۱۹۹۰ و اوایل دهه ۲۰۰۰):

- **علت:** افزایش نگرانی‌ها در مورد برنامه هسته‌ای ایران و عدم همکاری کامل ایران با آژانس بین‌المللی انرژی اتمی.

- **نوع تحریم‌ها:** گسترش تحریم‌های تجاری و مالی، محدودیت‌های سرمایه‌گذاری، و فشارهای دیپلماتیک. این تحریم‌ها به تدریج توسط سازمان ملل و اتحادیه اروپا نیز اعمال شدند.

مرحله سوم: تحریم‌های گسترده (دهه ۲۰۱۰):

- **علت:** پیشرفت‌های قابل توجه در برنامه هسته‌ای ایران، ادعای تلاش برای ساخت سلاح هسته‌ای (هر چند ایران این ادعا را رد می‌کند) و نگرانی‌ها در مورد حمایت ایران از گروه‌های شبه‌نظامی در منطقه.
- **نوع تحریم‌ها:** اعمال تحریم‌های بسیار گسترده و شدید توسط ایالات متحده، سازمان ملل، و اتحادیه اروپا. این تحریم‌ها شامل محدودیت‌های شدید در حوزه‌های مالی، نفتی، تجاری، و بانکی بودند. بسیاری از بانک‌ها و شرکت‌های بین‌المللی از همکاری با ایران منع شدند.

مرحله چهارم: برجام و پس از آن (۲۰۱۵- تاکنون):

- **علت:** برجام (برنامه جامع اقدام مشترک) در سال ۲۰۱۵ به عنوان راه حلی برای حل و فصل مناقشه هسته‌ای با ایران به وجود آمد. ایران در ازای محدودیت‌های قابل توجه در برنامه هسته‌ای خود، تخفیف‌های تحریمی دریافت کرد.
- **نوع تحریم‌ها:** پس از خروج آمریکا از برجام در سال ۲۰۱۸، تحریم‌ها مجدداً اعمال و تشدید شدند. این امر منجر به افزایش تنش‌ها و عدم قطعیت در روابط بین‌المللی با ایران شد.

تأثیرات تحریم‌ها

تحریم‌های اتحادیه اروپا تأثیرات اقتصادی قابل‌توجهی بر ایران داشته است، منجر به کاهش درآمدهای نفتی، افت ارزش پول ملی و افزایش تورم شده است. اما اثرگذاری

تحریم‌ها در تغییر رفتار ایران در زمینه‌های هسته‌ای و حقوق بشر، موضوعی مورد بحث و مناقشه است.

تحریم های شورای امنیت سازمان ملل

قطعنامه‌های شورای امنیت علیه برنامه هسته‌ای ایران ضمن آن‌که مجموعه تحریم‌های جدیدی را علیه جمهوری اسلامی ایران به تصویب می‌رساند، چارچوب قانونی جدیدی را در اختیار آمریکا قرار می‌داد تا حلقه تحریم‌های یک‌جانبه خود علیه ایران را تنگ‌تر و تنگ‌تر کند. پس از محکومیت برنامه هسته‌ای ایران طی شش قطعنامه شورای امنیت، موضوع برنامه هسته‌ای ایران ابعادی بین المللی به خود گرفت. البته این تحریم‌ها به طور مستقیم اقتصاد ایران را مورد هدف قرار نمی‌داد اما در عین حال این تحریم ها به صورت مزورانه برای ضربه زدن به اقتصاد ایران طراحی شدند. برای مثال، همواره ادعا شد که تحریم بانک سپه و کشتیرانی ایران، صرفا به لحاظ ارتباطات مشکوک این دو نهاد با پرونده هسته‌ای ایران صورت گرفت. تحریم‌های اقتصادی زیادی از دهه ۱۹۹۰ به بعد علیه ایران اعمال شده مانندوران بازسازی(دوره بوش‌پدر(۱۹۸۹-۱۹۹۲)، مهار دوجانبه و قانون تحریم ایران-لیبی(دوره کلینتون:۱۹۹۳-۲۰۰۱)، دوره بوش پسر و باراک اوباما، تحریم‌های دوره اوباما ،تحریم های دوره دونالد ترامپ و تحریم های نفتی (امینی،۱۳۸۹).

تأثیر تحریم‌ها بر اقتصاد ایران

سقوط ریال و گرانی

با این وجود این بار افت تولید و صادرات نفت ایران با کاهش قیمت جهانی نفت همراه شد تا با وجود کوتاه‌تر بودن دوره تحریم‌ها، سقوط ارزش برابری ریال و جهش نرخ تورم افزایش یابد. همزمان با وجود مثبت بودن تراز تجاری ایران، صادرات غیرنفتی بر خلاف دوره پیشین تحریم‌ها کاهش یافت.در سال ۱۳۹۱ و دور قبلی تحریم‌ها هم تورم در ایران به ۳۰ درصد رسید، اما در سال‌های نخست ریاست جمهوری حسن روحانی آهنگ رشد قیمت‌ها کند شد و به زیر ۱۰ درصد رسید. حال با کاهش دوباره درآمد ارزی و افت واردات کالاهای مصرفی و مواد اولیه در یک سال اخیر، دوباره قیمت کالاها و خدمات در ایران بالا رفته است. برآورد می‌شود که در سال جاری خورشیدی نرخ تورم از ۴۰ درصد هم بگذرد(www.bbc.com). گرانی مواد خوراکی در این مدت شتابی

بیشتر از بالا رفتن کلی سطح قیمت‌ها داشته است.بدین ترتیب نرخ رشد اقتصاد ایران در سال ۱۳۹۷ به منفی ۴,۹ درصد رسید و بنا بر پیشی‌بینی صندوق بین‌المللی پول در سال ۱۳۹۸ نیز به منفی ۶ درصد خواهد رسید. (صندوق بین المللی پول:۲۰۱۹)

گرانی پس از تحریم‌ها

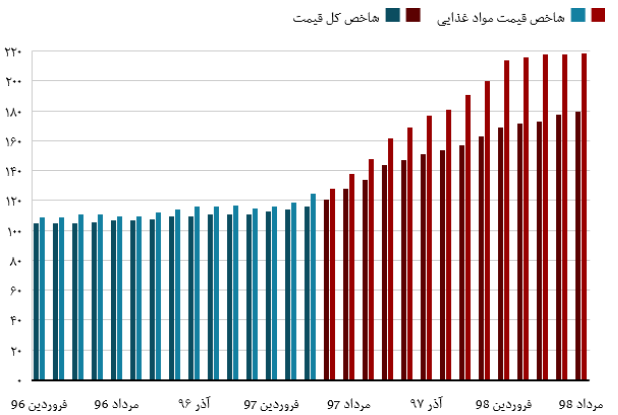

رشد شاخص قیمت‌ها (سال پایه ۱۳۹۵ = ۱۰۰) منبع: مرکز آمار

تورم در یک کشور، در کنار ماهیت و ساختار بازار ارز یک کشور و چشم‌انداز رشد اقتصادی و تراز پرداخت‌های آن، از مهم‌ترین عوامل اثرگذار بر ارزش واحد پول ملی در برابر ارزهای خارجی است. ایران در سال ۱۳۹۱ و همزمان با دور قبلی اجرای تحریم‌های گسترده نفتی و بانکی در دوران باراک اوباما دچار بحران ارزی شد و ارزش ریال در برابر ارزهای خارجی به شدت سقوط کرد. دلاری که در آغاز سال ۱۳۹۰ حدود هزار تومان بود، در پایان سال ۱۳۹۱ به نزدیکی چهار هزار تومان رسیده بود. (www.bbc.com)

با روی کار آمدن حسن روحانی، جدی شدن مذاکرات هسته‌ای و سرانجام به دست آمدن و اجرای برجام، نرخ دلار در ایران نسبتا با ثبات بود و نوسان چندانی نداشت. اما در سال ۱۳۹۷ و با زمزمه خروج آمریکا از برجام و بازگشت تحریم‌ها، ریال با شتابی کم‌سابقه سقوط کرد، تا جایی که هر دلار آمریکا در بازار ایران به نزدیکی ۱۹ هزار تومان رسید(www.bbc.com). دولت برای مقابله با این بحران ارزی بازار ارز آنلاین به راه انداخت و به واردکنندگان دلار ۴۲۰۰ تومانی اختصاص داد. به این ترتیب رشد نرخ دلار

در ایران متوقف شد و متوسط آن در ماه‌های اخیر حدود ۱۲ هزار تومان بوده است. البته فاش شده که اختصاص دلار ارزان به واردکنندگان در مواردی با فساد و سوءاستفاده مالی همراه بوده است.

رکوداقتصادی

رکود اقتصادی ایران با بازگشت تحریم‌ها تشدید شده است. در سال ۱۳۹۷ رشد اقتصادی ایران نزدیک منفی پنج درصد بود. یعنی حجم کل تولید کالا و ارائه خدمات نسبت به سال قبل آن کمتر شد. صندوق بین‌المللی پول برآورد کرده است که در سال میلادی جاری ایران با رشد تقریبا منفی ۱۰ درصدی مواجه شود. (www.bbc.com)

رشد منفی پس از تحریم

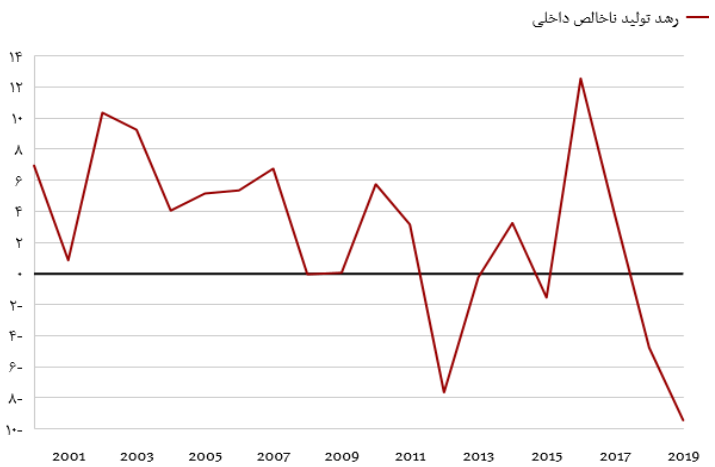

رشد تولید ناخالص داخلی ایران به قیمت ثابت (درصد تغییر سالانه)منبع: صندوق بین المللی پول

صادرات نفت پس از برجام که به بیش از دو میلیون بشکه در روز نفت رسیده بود، پس از بازگشت تحریم‌ها باز پس نشست و به ۳۰۰ هزار بشکه در روز (۱۲۰ هزار به‌گفته برایان هوک، نماینده ویژه دولت آمریکا در امور ایران) رسید. کشورهای بسیاری به خرید نفت از جمهوری اسلامی پایان دادند. همچون هند از اردیبهشت ۱۳۹۸. در سال ۲۰۱۹، هیچ کشور اتحادیه اروپا از ایران نفت وارد نکرد و در پی این، ارزش صادرات جمهوری اسلامی به اتحادیه اروپا در شش ماه نخست این سال میلادی به نسبت دوره همانند سال پیش ۹۴ درصد کاهش یافت.این نشان می‌دهد که باوجود تلاش دولت‌های اروپایی،

به‌ویژه آلمان و انگلیس و فرانسه، برای ایجاد کانال اینستکس با هدف پرداخت جایگزین و دور زدن تحریم‌ها، شرکت‌های اروپایی، از هراس مجازات یا به امید بازار پر رونق آمریکا، به تحریم‌های ایالات متحده پایبند هستند. هر چه هست، آمریکا و دولت‌های اروپایی سرانجام به توافق رسیدند که دادوستد با جمهوری اسلامی از راه کانال اینستکس دربرگیرنده هیچ کالای تحریمی نباشد.کاهش درآمدهای ارزی ناشی از صادرات نفت، ساختار واردات را هم دگرگون کرد. سهم کالاهای مصرفی بین سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷ تغییری نکرد، اما از سهم کالاهای سرمایه‌ای و واسطه‌ای که در تولید کالاهای دیگر به کار می‌روند کاسته شد و روزگار سخت تولید در اقتصاد جمهوری اسلامی را سخت‌تر کرد. در صورت تداوم تحریم‌ها، این امکان هم هست که حتی واردات کالاهای مصرفی هم دچار مشکل شود و در پی آن نظام سهمیه و کوپن دو باره در کشور برپا شود.صادرات نفت، ستون پایه اقتصاد کشور، که سقوط کند و سرمایه‌گذاری هم که انجام نشود، تولید از میان می‌رود. هم‌چنان‌که دو بخش مهم دیگر، ساختمان‌سازی و خودروسازی هم به رکود افتادند. بدین ترتیب، از تولید ثروت ملی کاسته شد و مردم ندارتر شدند. در همان سال ۲۰۱۸ که تحریم‌ها به راه افتاد، رشد اقتصادی نسبت به سال پیش پنج درصد و در سال ۲۰۱۹ ده درصد کمتر شد. یعنی در کل، کالا و خدمات در اختیار مردم پانزده درصد کمتر از سال ۲۰۱۷ شد.واحدهای تولیدی که کم‌کار یا بسته شدند، بسیاری از کارکنان دستمزد خود را از دست دادند و به لشکر ناخرسندان پیوستند. تورم هم که در نخستین سال‌های به قدرت رسیدن حسن روحانی یک‌رقمی شده بود دوباره فوران کرد و به ۴۰ درصد رسید. تازه افزایش بهای خوراکی‌ها بیش از این‌هاست.

افزون بر کنار کشیدن سرمایه‌گذاران، بسیاری از فروشندگان کالاهای کلان هم بازار جمهوری اسلامی را گذاشتند و رفتند. مثلاً توافق شده بود که نظام ولایی بیش از ۲۰۰ فروند هواپیما از ایرباس و بویینگ بخرد و بهای آن را در دوره‌ای ده ساله بپردازد. اما از این‌همه تنها ۱۶ فروند هواپیما به ایران رسید. شرکت چینی کوماک هم پرونده فروش هواپیماهای مسافری به ناوگان جمهوری اسلامی را تنها دو روز پس از اعلام رسمی تحریم‌ها بست. حتی روسیه هم که دست‌کم در منطقه بیشتر هم‌خوان نظام ولایی است تا آمریکا، با وجود توافق‌های پیشین نتوانست هواپیماهای سوپرجت سوخوی خود را به

جمهوری اسلامی بفروشد چرا که برای این دادوستد نیاز به پروانه آمریکا بود که شرکت‌هایش بیش از ۱۰ درصد قطعات سوخو را تولید و تأمین می‌کنند. بسیاری از کشورها هم به پرواز ناوگان‌های به جای مانده جمهوری اسلامی در فضا و فرودگاه‌های خود پایان دادند، همچون پرواز هواپیمای‌های ماهان به ایتالیا. در کنار تحریم خرید و فروش کالا، دو رخداد دیگر هم بازرگانی با نظام ولایی را سخت‌تر کرد. یکی آن‌که کمتر بیمه‌گذاری پذیرفت ترابری کالا با جمهوری اسلامی را بیمه کند و دو دیگر، شبکه بانکی سوئیفت از ارائه خدمات پرداختی و دریافتی فرامرزی به نظام بانکی ولایی پرهیز کرد. نتیجه این‌که بانک‌ها حتی در کشورهایی همچون مالزی هم از ارائه خدمات بانکی (گشایش حساب و تسهیلات) به شهروندان ایرانی عادی می‌پرهیزند، چه رسد به بنگاه‌ها و سازمان‌ها.در پی این‌همه گرفتاری اقتصادی، ارزش ریال هم در برابر ارزهای فرنگی کاهش یافت.

تأثیر تحریم‌های دوران ریاست جمهوری دونالد ترامپ بر اقتصاد ایران

شاخص	مه ۲۰۱۸	ژوئیه ۲۰۱۹	تغییر
نرخ دلار/تومان	۶۳۰۰	۱۲۰۰۰	٪۹۰+
نرخ تورم/درصد	۹,۸	۴۰	٪۳۰۸+
نرخ بیکاری/درصد	۱۲,۱	۱۰,۸	٪۱۰,۷-
واردات فصل بهار/میلیارد دلار	۱۱,۲۵۷	۱۰,۲۸۳	٪۸,۶-
صادرات غیرنفتی فصل بهار/میلیارد دلار	۱۱,۶۳۶	۱۱,۴۹۹	٪۱,۲-
قیمت هر بشکه نفت سنگین ایران/دلار	۷۲	۵۶	٪۲۲-
تولید نفت ایران/میلیون بشکه در روز	۳,۸	۲,۲	٪۴۲-
صادرات نفت ایران/میلیون بشکه در روز	۲,۲	۰,۸	٪۶۳-

منابع:دبیرخانه اوپک؛ آژانس بین‌المللی انرژی؛مرکز آمار ایران؛ بانک مرکزی ایران؛ سازمان توسعه تجارت ایران

مهاجرت‌های بین المللی ایرانیان

اهمیت غیرقابل انکار و جایگاه مهاجرت‌های بین المللی در مناسبات اقتصادی و اجتماعی جهان در هم تنیده امروزی تا حدی است که حتی با شیوع ویروس کرونا علی‌رغم اینکه مهاجرت‌های بین‌المللی به شکل مقطعی دچار وقفه گردید، با این حال تجربه چند ماه گذشته نشان داد که دنیای بدون تحرک و جابه‌جایی میان مرزها قابل تصور نیست و واقعیت زندگی بشر امروزی آمیخته با این پدیده است. دنیایی که با گسترش روزافزون و رواج چشمگیر مهاجرت‌های بین المللی مواجه است، ضرورت سیاست‌گذاری داده محور و مدیریت هدفمند در این زمینه بیش از پیش برای کشورها آشکار شده است. با نگاه واقع‌بینانه به پدیده مهاجرت، درکشوری همچون ایران که با انباشت سرمایه‌های عظیم انسانی مخصوصا در سه دهه اخیر روبه روست، طبیعی است با پدیده مهاجرت بخشی از سرمایه انسانی خود مواجه باشد. چراکه تا زمانی که ظرفیت جذب و به کارگیری کامل این حجم از نیروی انسانی در داخل کشور مهیا نباشد، یا ما با هدررفت سرمایه انسانی در داخل روبه رو خواهیم شد یا بخشی بر اثر فشارهای اقتصادی و اجتماعی از کشور خارج خواهند شد. واقعیت دیگر پیش روی جامعه ایران، حاکی از آن است که بر اساس آمار و اطلاعات مبتنی بر مراجع قابل استناد و همچنین پیمایش‌های صورت گرفته، نیروی محرکه اصلی مهاجرت‌های ایرانیان به خارج از کشور "مسائل و چالش‌های اقتصادی" است که خود را در قالب کانال‌های مهاجرتی مختلف، جابجایی تحصیلی و دانشجویی، مهاجرت پناهجویی، مهاجرت کاری و حتی خانوادگی بروز میدهد.(غمامی،۱۳۹۰)

بالارفتن چشمگیر "میل به مهاجرت" در میان اقشار مختلف بخصوص در میان دانشجویان و فارغ التحصیلان دانشگاهی بر اثر تحولات اقتصادی در طول سه سال گذشته موید تأثیر اساسی مسائل اقتصادی بر مهاجرت در جامعه ایران است.

وضعیت جمعیت مهاجران ایرانی در جهان در مقایسه با میانگین جهانی بر اساس آخرین آمار رسمی موجود و قابل استناد به‌طور خلاصه نمایش داده شده است.

جدول ۱- جمعیت مهاجران ایرانی در مقایسه با میانگین جهانی

جمعیت مهاجران ایرانی در مقایسه با میانگین جهانی	سال (میلادی)				
	۱۹۹۰	۲۰۰۰	۲۰۱۰	۲۰۱۷	۲۰۱۹
جمعیت مهاجران ایرانی در جهان (میلیون نفر)	۰/۸۲	۱/۱۵	۱/۴۹	۱/۸	۱/۹
کل جمعیت ایران (میلیون نفر)	۵۶/۴	۶۵/۶	۷۳/۸	۸۰/۷	۸۲/۹
سهم مهاجران ایرانی از کل جمعیت ایران (درصد)	۱/۴۵	۱/۷۵	۲/۰۲	۲/۲۳	۲/۲۹
جمعیت کل مهاجران در جهان (میلیون نفر)	۱۵۲/۵	۱۷۳/۶	۲۲۰/۸	۲۵۷/۷	۲۷۱/۶
جمعیت جهان (میلیون نفر)	۵۳۲۷/۲	۶۱۴۳/۵	۶۹۵۶/۸	۷۵۴۶/۹	۷۷۱۳/۵
نسبت مهاجران به جمعیت در جهان (درصد)	۲/۸۶	۲/۸۳	۳۱/۷۴	۳/۴۱	۳/۵۲
سهم ایران از کل جمعیت جهان (درصد)	۱/۰۶	۱/۰۷	۱/۰۶	۱/۰۷	۱/۰۷
سهم ایران ازکل جمعیت مهاجران جهان (درصد)	۰/۵۴	۰/۶۶	۰/۶۷	۰/۷۰	۰/۷۰

منبع: آمار بخش امور اقتصادی اجتماعی سازمان ملل و ماتریس دوجانبه مهاجرت بانک جهانی (UN, 2020)، (world bank,2020)

وضعیت اقامت ایرانیان در جهان

ایرانیان دارنده اقامت در اتحادیه اروپا در جدول زیر توزیع جمعیت ایرانیان دارای انواع اقامت (تحصیلی، کاری، پناهجوئی و غیره)در اتحادیه اروپا در بازه سالهای ۲۰۱۸-۲۰۱۰ آمده است. طبق آخرین آمار موجود در سال ۲۰۱۸ میلادی، ایرانیان دارای اقامت پناهندگی با رقمی بیش از ۵۶ هزار نفر و بعد از آن دارندگان اقامت خانوادگی با رقمی بیش از ۴۲ هزار نفربالاترین جمعیت را دارند. در رتبه های بعدی دارندگان اقامت تحصیلی با رقم ۲۱ هزار و اقامت کاری با رقم قریب به ۱۸ هزار قرار دارند. در واقع پس از مشکلاتی که برای ایرانیان جهت اخذ ویزای مسافرتی و اقامتی برای کشور آمریکا در دوران دولت ترامپ پیش آمده است، اخذ ویزای اقامتی (در انواع مختلف آن) در اروپا بیشتر از سابق مورد توجه ایرانیان قرار گرفته است.

(سال‌نامه مهاجرتی ایرانیان:۱۳۹۹)

جدول ۲- توزیع انواع اقامت ایرانیان در اتحادیه اروپا بر اساس دلایل اقامت مجاز در سال‌های (۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸)

دلائل اقامتی	سال (میلادی)								
	۲۰۱۰	۲۰۱۱	۲۰۱۲	۲۰۱۳	۲۰۱۴	۲۰۱۵	۲۰۱۶	۲۰۱۷	۲۰۱۸
تحصیلی	۱۱/۷۱۹	۱۲/۶۰۳	۱۹/۱۶۱	۱۶/۳۰۲	۱۷/۴۰۳	۱۷/۸۵۹	۱۸/۹۲۸	۲۰/۴۱۵	۲۱/۴۳۰
کاری	۶/۰۲۸	۸/۰۴۹	۱۰/۹۹۲	۱۰/۹۸۲	۱۱/۴۱۰	۱۲/۶۷۲	۱۳/۷۲۵	۱۵/۲۸۵	۱۷/۹۲۶
پناهندگی/ حمایت مضاعف	۱۷۹۲۱	۱۹۶۵۱	۲۵۴۷۲	۲۸۲۰۳	۳۱۶۳۲	۳۳۰۸۱	۳۶۵۴۱	۵۱۲۸۵	۵۶۲۷۰
خانوادگی	۲۷/۰۸۵	۲۶/۶۴۴	۳۱/۷۹۵	۳۳/۸۲۳	۳۴/۶۴۲	۳۵/۹۱۷	۳۷/۰۵۶	۳۹/۲۶۴	۴۲/۲۹۳
سایر*	۳۳/۰۴۵	۲۹/۲۳۳	۲۹/۴۵۷	۲۹/۵۵۴	۲۸/۲۳۳	۲۸/۸۰۴	۲۹/۰۳۴	۳۲/۱۹۲	۳۳/۲۵۷

* توضیح: سایر موارد اقامتی شامل اقامت‌های دیپلماتیک و کنسولی و دیگر مواردی که در دسته‌های فوق قرار نمی‌گیرند.

منبع: (EUROSTAT, 2020)

همانگونه که در جدول بالا و نمودار زیر مشخص است، اقامتهای تحصیلی ایرانیان در اروپا در دوره ۲۰۱۸-۲۰۱۰، دوبرابر شده است. اقامت‌های کاری و پناه‌جویی سه برابرشده است با این تفاوت که بیشترین رشد اقامت‌های پناهجویی مربوط به دوران اوج گیری جریان عظیم مهاجرت‌های پناهجویی به اروپا در بازه ۲۰۱۸ -۲۰۱۵ میباشد.

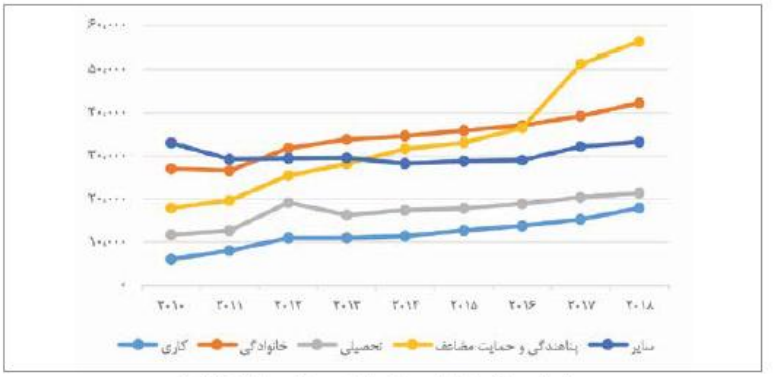

نمودار ۱- روند اقامت ایرانیان در اروپا بر اساس نوع اقامت (۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸)

همان‌گونه که در نمودار زیرمشخص است، روند اقامت‌های کوتاه مدت (۳ تا ۵ ماه) و میان مدت (۶ تا ۱۱ ماه) در بازه زمانی ۲۰۱۰-۲۰۱۸ تغییر چندانی نکرده است، با این حال تعداد اقامت‌های بلند مدت (۱۲ ماه و بیشتر)، در همین بازه بیش از دو و نیم برابر شده است. (سال‌نامه مهاجرتی ایرانیان:۱۳۹۹)

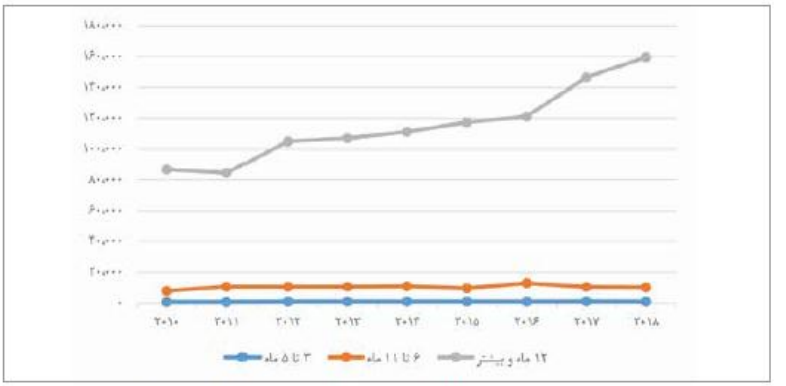

نمودار ۲- روند جمعیت ایرانیان دارای اقامت در اروپا بر اساس مدت زمان (۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸)

وضعیت مهاجرت اجباری ایرانیان

وضعیت مهاجرت اجباری ایرانیان در جهان

بر اساس داده های برگرفته از بانک جهانی افرادی که در جهان در وضعیت پناهندگی قرار داشته اند از سال ۲۰۰۶ تا سال ۲۰۱۸ روند افزایشی داشته و تقریبا دو برابر شده و به ۲۰ میلیون پناهنده در سال ۲۰۱۸ رسیده است. البته با در نظر گرفتن جمعیت پناهندگان فلسطینی (تحت حمایت[۱] UNWRA) که در سال ۲۰۱۸ در حدود ۵/۵ میلیون نفر بوده است، مجموع جمعیت پناهندگان در جهان در حدود 25میلیون نفر است. با احتساب پناهندگان فلسطینی درسال ۲۰۱۸ از مجموع جمعیت جهان ۰/۳۳ درصد آن را پناهندگان تشکیل میدهند؛ بعبارتی دیگر از هر یک میلیون نفردر جهان ۳۳۵۸ نفررا پناهندگان تشکیل میدهند .از طرف دیگر تعداد ایرانیانی که در سایر کشورهای جهان در وضعیت پناهندگی قرار داشته اند از حدود ۱۰۲ هزار نفردر سال ۲۰۰۶ به ۱۳۰ هزار نفردر سال ۲۰۱۸ افزایش یافته است. مقایسه وضعیت ایران با وضعیت جهانی در ۱۵ سال گذشته

[۱] -East Near the in Refugees Palestine for Agency Works and Relief Nations United The.

نشان میدهد که در سال ۲۰۱۸ از مجموع جمعیت جهان ۰/۲۶ درصد آن پناهنده بودهاند اما از کل جمعیت ایران در سال ۱۳۹۸ در حدود ۰/۱۵ درصد آن در سایر کشورها در وضعیت پناهندگی قرار داشته است. (سال‌نامه مهاجرتی ایرانیان:۱۳۹۹).

افزایش تحریم ها و سیر صعودی مهاجرت ایرانیان از داخل به خارج

فرار سرمایه‌گذاران خارجی

پس از به دست آمدن توافق جامع هسته‌ای در سال ۱۳۹۴ دهها شرکت اروپایی و آسیایی آماده سرمایه‌گذاری در ایران شدند. چندین قرارداد و موافقت‌نامه ابتدایی به ارزش میلیاردها دلار امضا شد و کمتر از دو سال پس از اجرای برجام اسحاق جهانگیری، معاون اول رئیس جمهور، می‌گفت ایران حدود ۱۴ میلیارد سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی جذب کرده است

(www.tasnimnews.com82675371).

یکی از پیامدهای فوری اعلام خروج آمریکا از برجام این بود که این شرکت‌های خارجی حتی پیش از موعد بازگشت تحریم‌ها از بازار ایران رفتند.یکی از بزرگترین قراردادهای ایران خرید بیش از ۲۰۰ فروند هواپیما از ایرباس و بویینگ بود، که قرار بود تامین مالی آن از طرف خود این شرکت‌ها انجام شود و ایران در دوره‌ای ده ساله بهای هواپیماها را بپردازد. اما با بازگشت تحریم‌ها تنها ۱۶ فروند هواپیما به ایران رسید.

(بی بی سی فارسی:۲۰۱۹)

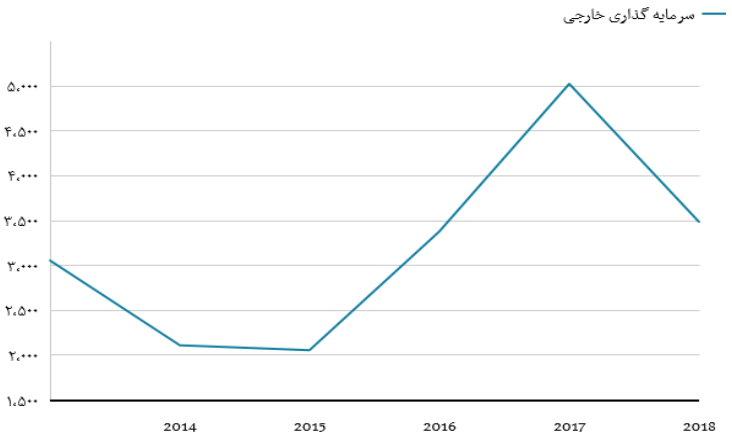

آمار مجمع تجارت و توسعه سازمان ملل(میلیون دلار)منبع UNCTAD :

آمار مجمع توسعه و تجارت ملل متحد حاکی از آن است که سرمایه‌گذاری خارجی مستقیم در ایران پس از برجام بیش از دو برابر سطح پیش از برجام شد، اما با خروج آمریکا از آن دوباره افت کرد.این افت در سال جاری احتمالا شدیدتر هم بوده است.

فرار سرمایه داخلی

این تنها سرمایه‌گذاران خارجی نیستند که از بازار ایران گریخته‌اند؛ با خروج آمریکا از برجام سرمایه‌های داخلی نیز با شتاب قابل ملاحظه‌ای از ایران خارج می‌شوند. افزایش خرید املاک در کشورهای همسایه، به ویژه ترکیه، یکی از پیامدهای بارز این روند بوده است. مقام‌های ایرانی برای میزان مجاز نگهداری و خروج ارز همراه مسافر محدودیت‌هایی وضع کرده‌اند.

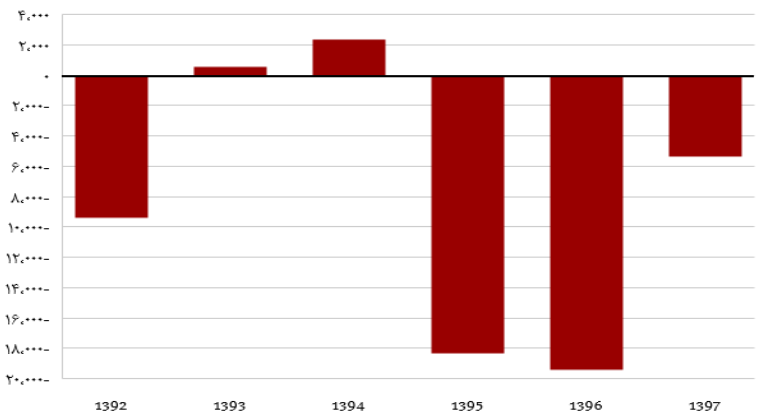

خالص حساب سرمایه (میلیون دلار)[1]منبع: بانک مرکزی ایران

آمار بانک مرکزی ایران نشان می‌دهد که پس از روی کار آمدن حسن روحانی و به دست آمدن برجام، تراز پرداخت‌های ایران اندکی مثبت شد. یعنی مجموع پولی که اشخاص،

[1] - در سال ۱۳۹۷ فقط آمار فصل بهار در دسترس است.

شرکت‌ها و نهادهای ایرانی از خارج گرفتند بیشتر از مجموع پولی بود که به هر ترتیبی به خارج دادند.اما این روند پایدار نبود. در سال ۱۳۹۵، که دونالد ترامپ با شعارهای سخت‌گیرانه علیه ایران در انتخابات ریاست جمهوری آمریکا پیروز شد، تراز پرداخت‌های ایران دوباره منفی شد وخروج سرمایه از ایران پس از آن شدت گرفت. تنها در بهار سال ۱۳۹۷ خالص حساب سرمایه ایران زیرمنفی پنج میلیارد دلار بود، یعنی در این مدت پنج میلیارد دلار بیش از آن‌چه وارد ایران شد از ایران رفت. خالص حساب در بهار سال ۱۳۹۶ یک چهارم این میزان بود، یعنی پس از بازگشت تحریم‌ها سرعت فرار سرمایه از ایران چهار برابر شد. بانک مرکزی پس از آن انتشار جزئیات تراز پرداخت‌ها را مانند برخی دیگر از داده‌های اقتصادی متوقف کرد.

نتیجه گیری

پس از خروج آمریکا از برجام و بازگشت تحریم‌ها علیه ایران، اقتصاددان‌ها، جامعه‌شناس‌ها و تحلیل‌گرهای مسائل سیاسی به آثار مخرب این تحریم‌ها بر جامعه و حکومت ایران بسیار پرداخته‌اند. افکار عمومی نیز با نگرانی، اخبار تحریم‌ها را دنبال می‌کند و به دنبال افزایش ضریب اطمینان و حفظ زندگی در این شرایط است. ترس از دست دادن آرامش زندگی نه تنها در بخش اقتصادی، بلکه با افزایش نارضایتی‌ها و انتقادها به حکومت، در بخش سیاسی نیز بیش از پیش احساس می‌شود. یکی از نخستین راه‌های افزایش اطمینان به بهبود یا حفظ زندگی عادی، مهاجرت به کشوری با شرایط امن است.خروج یکجانبه آمریکا از برنامه جامع اقدام مشترک، برجام، میان ایران و ۵ کشور دیگر (آمریکا، انگلیس، آلمان، فرانسه، چین، روسیه) و افزایش تحریم‌ها باعث، تحرک بسیار زیادی در بین مردم ایران گردیده و باعث افزایش مهاجرت به مکان‌های دیگر گردیده است.تحریم‌های اخیر باعث کاهش ارزش پول ملی ایران گردیده و قدرت خرید بسیاری از مردم را کاهش داد و این امر بر افزایش پناهجویان تاثیر گذار بوده است. در چند سال اخیر، آمارها از ورود ایران به موج جدید مهاجرت‌ها خبر می‌دهد که با تحریم‌ها، تشدید شده است. با سقوط شدید ارزش ریال ایران در فاصله سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷، بسیاری از افراد با سرمایه‌های کوچک‌تر راهی کشورهای منطقه شده‌اند.در شرایط

اقتصادی فعلی، بسیاری از افراد بدون سرمایه نیز با تخصص علمی و شغلی و دانش زبانی بالا، به کشورهای اروپایی مهاجرت می‌کنند.

تحریم های اعمالی علیه و اقتصاد کشور، از دو جهت به نخبگان آسیب رسانده و موجبات ناامیدی، نارضایتی و مهاجرت آنان شده است؛ یکی اینکه با تحریم صادرات نفت ایران، با توجه به کاهش میزان تولید و صادرات، موجب کاهش انگیزه و امید و سرخوردگی آنان شده و مهمتر از همه از نظر اقتصادی با توجه به سختی شرایط کار، در مقایسه با حقوقهای بالا و شرایط رفاهی در کشورهای مهاجر پذیر باعث مهاجرت شان شده است. آن‌چه در دوران تحریم برای جمهوری اسلامی ایران نگران‌کننده است کاهش عواید فروش نفت و اثر منفی آن بر دستیابی به اهداف نظام است، نه از دست دادن سرمایه‌های انسانی که اتفاقا بخش بزرگی از گروه‌های ناراضی را تشکیل می‌دهند. با افزایش فشارها بر دگراندیشان، نخبگان و تحصیلکرده‌ها و خروج آن‌ها از کشور، رهبری فکری جامعه به دست طرفداران یا حتی منتقدان معتمد نظام می‌افتد و بیشتر تحت کنترل حکومت قرار می‌گیرد و جامعه را به سمت یکسان‌سازی فکری و عقیدتی پیش می‌برد. در چنین شرایطی، با کم شدن تضادها، مطالبات مردمی و کاهش جریان‌های پرسش‌گر در جامعه، فضا برای حفظ نظام امن‌تر می‌شود و درست به همین دلیل است که جمهوری اسلامی ایران نه تنها برنامه‌ای ندارد سرمایه‌های عظیم انسانی را جذب و تشویق به ماندن کند، بلکه با اعمال فشار و خشونت بیشتر بر این گروه، عملا به رشد روند مهاجرت آن‌ها دامن می‌زند.

منابع و ماخذ:

منابع فارسی:

امینی، ناصر (۱۳۸۹)،" بررسی عوامل اجتماعی فرهنگی مرتبط با نگرش به مهاجرت. نمونه ی موردی جوانان ۲۹-۲۵ ساله ی ساکن شهر نقده"، پایان نامه ی کارشناسی ارشد، رشته مددکاری،دانشکده علوم اجتماعی،دانشگاه علامه طباطبایی (ره).

زمانی، سیدقاسم؛ غریب آبادی، کاظم (۱۳۹۶)تحریم ها به مثابه نقض تعهدات بین‌المللی دولتها در زمینه حمایت از حقوق بشر، فصلنامه حقوق پزشکی، سال یازدهم، شماره چهلم.

زنجانی، حبیب‌الله (۱۳۹۱)، مهاجرت ، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

سالنامه مهاجرتی ایران(۱۳۹۹)

صندوق بین المللی پول(۲۰۱۹)

غمامی،سید محمد مهدی(۱۳۹۰)«حقوق بین الملل اولین قربانی تحریم ها»حمایت شماره ۲۳۹۰.

منابع لاتین:

Fact Finder ۲.census.gov:۲۰۱۰

https://ara.tv/yurk۷

www.bbc.com۲۰۱۹

www.tasnimnews.com۸۲۶۷۵۳۷۱